

Stern Samu naplója elé

A NAPLÓ

A következőkben egy olyan erős és sikereiben gazdag személyiség önabrázolásába kap betekintést az olvasó, aki mind tetteivel mind mulasztásaival jelentősen befolyásolta a magyar zsidóság sorsát 1930-as és 40-es években. Stern Samu' 1929 decemberétől 1944-ig állt a magyarországi zsidóság élén mint a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) és az Országos Izraelita Iroda elnöke. Ez utóbbi tisztséget 1932 óta töltötte be.

Stern Samu egyénisége az ún. liberális korszakban, a „békeévekben” alakult ki. Lényét áthatotta az ésszerű, megbízható, kötelességtudást követelő és viszonylag nyílt lehetőségeket nyújtó gazdasági és politikai rendszer iránti bizalom. Egyszerre fűtötték magyar hazafias érzelmek és a zsidó vallás iránti tisztelet. Késői éveiben, betegeskedése alatt is ragaszkodott ezekhez az eszmékhez. A zsidó lakosságot is fegyelemre, hazafiságra, a hatóságok iránti tiszteletre és az utasítások betartására intette. Hogy ez mennyire volt célszerű, arról megoszlanak mind a szak-, mind a laikus vélemények. A helyzet állandó romlása, a brutális, irracionális rabló és gyilkos folyamatok dacára sem élt a Magyarországról való távozás lehetőségével. Saját bevallása szerint még a vagyonát sem mentette külföldre. A nyilasuralom idején bujkálásra kényszerült. Az Országház kávéház pincéjében, az ostrom alatt törött lábbal vészelte át a rémuralmat. Családját Kasztner Rezső mentette meg.

Naplóját magáncélra unokáinak szánta, utolsó éveiben diktálta le gépíróőjének. Bár abból, hogy az eseményeket 1940 végéig követi, arra is lehet következtetni, hogy 1941-ben íródott. A kézirat vastag, kartonszerű papírra, valószínűleg egyetlen példányban készült. Ennek ellenére nem oktató, nevelő szándékú a stílusa: nem ad tanácsokat, nem tilt, nem ajánl, csupán elmeséli egy szerény körülményekből anyagi jólétre és a közélet csúcscsaira feltört ember életét.

A Napló hosszú nyomozás és kaland után került elő. Sokáig egy pesti belvárosi lakás könyvespolcán rejtőzött, majd a dédunoka budai lakásán.

Az itt közölt két fejezet héberül már megjelent Nathaniel Katzburg professzor gondozásában (*Pdut, Hácálá bejémé Ha-Soá*. Ramat Gan, 1984. 203-233. old. Megváltás, mentés a Vészkorszakban). Katzburg professzor szíves engedélyét adta az eredeti magyar szöveg közléséhez. A Napló két másik rövid fejezete megtalálható a *Magyar Izraeliták Országos Évkönyvében* (1981-82, 432-437. old.) Legjobb tudomásunk szerint több részlet nem jelent meg. Katzburg professzor mellett, Stern Samu leszámazottainak is köszönettel tartozom, amiért lehetővé tették e két fejezet közlését.

MAGYAR ZSIDÓ KIVÁNDORLÁS
1938-39 KÖZÖTT

Mint a magyarországi zsidóság hivatalos képviselője, Stern személyes kapcsolatban állt Bethlen István, Gömbös Gyula, Imrédy Béla miniszterelnökökkel. Jó kapcsolataira utal az alábbi naplóbejegyzés (192. old.):

„Amikor megválasztottak a Pesti izraelita Hitközség elnökévé, elhatároztam, hogy helyreállítom a magyar zsidóság kapcsolatát a külföld zsidóságával. Felmentem (kiemelés tőlem A. L.) Bethlen István gróf akkori miniszterelnökhöz és kifejtettem, hogy helytelen a magyar zsidóság elzárkózása külföldi hittestvéreitől, mert ezáltal az a látszat keletkezhet, mintha a magyar zsidók kormánybefolyásra nem vennének részt a világ zsidóságának életében. Helyesebb volna tehát leülni velük tárgyalni. A miniszterelnök teljes mértékben elfogadta érvelésemet... (régebben ellenezte az ilyen kapcsolatot) Most azonban, hogy már én vezetem a zsidóságot, helyesnek tartja a külföldi kapcsolatok felvételét.”

Ezután Stern megemlíti, hogy Bethlennél tett látogatása előtt felkereste őt az „Alliance Israelite Universelle” egyik titkára, hogy rábírja a kapcsolatok felvételére.

Stern és Gömbös Gyula (Bethlen utódja) találkozásairól nemcsak a Napló tudósít (pl. az 1936. februári bejegyzés), hanem a neves angol történész C. A. Macartney is, aki szerint Baross M. Gömbös megbízásából megegyezett Sternnel, hogy a neológ zsidóság, cserében érdekei érvényesüléséért, támogatja politikáját. Katzburg professzor szerint ez a protokoll biztosította Gömbös számára a zsidó pénzemberek támogatását.³ Ennek ellenére a zsidóság helyzete tovább romlott, az antiszemitizmus erősödött. Ezen Horthy megnyugtató szavai sem változtattak. (A „Főméltóságú úr” 1937. december 20-án fogadta Stern Samut, Buday-Goldberger Leót, Láng Lajost és Vida Jenőt. Napló, 213. old.) A zsidóellenes közhangulat és a zsidók életkörülményeinek ellehetetlenülése sokakat kivándorlásra kényszerített. Az *Egyenlőség* is egyre többet cikkezett erről a jelenségről. Egy olvasó ezt írta:

„Az ifjúságnak ki kell vándorolnia... a zsidóságnak Magyarországon nincsen semmiféle olyan szerve, hivatala, hová a kivándorolni akaró tanácsalanságában fordulhatna, hol legalább felvilágosítanák... Az Országos Izraelita Irodának egy kizárólag kivándorlókkal foglalkozó irodát kellene felállítani sürgősen.” Ezután azokról a csalókról ír a levelező, akik a szorult helyzetet kihasználják.⁴ Bevándorlási ajánlatok jelentek meg Ciprusra, az Egyesült Államokba (házasság révén).⁵

Az 1938. év folyamán erősödő zsidóellenes hangulat az I. zsidótörvényben érte el egyik csúcspontját. A törvény húsz százalékban állapította meg a zsidók foglalkoztatottsági arányát, amivel igencsak megnehezítette a zsidók életét. (1938. május 29., 1938. XV. tc. a társadalmi és gaz-

dasági élet egyensúlyának hatékonyabb biztosításáról).

A törvény okozta megrázkódtatás arra készítette a Pesti Izraelita Hitközség elnökét, hogy külföldi kapcsolatok felvételével próbáljon könnyíteni a magyarországi zsidóság sorsán. Az *Egyenlőségben* megjelent híradások már korábban is jelezték, hogy sokak számára a kivándorlás jelentette az egyetlen megoldást, menekülést a szorult helyzetből. Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* főszerkesztője, aki bár abban az időben sem elnöke, sem főtítkára, de még bizalmi embere sem volt a Pesti Izraelita Hitközségnek,⁶ mégis annak hivatalos álláspontját fogalmazta meg. Mind a neológ, mind az ortodox vezetőség kívánatosnak tartotta a külföldi kormányokkal, a hatóságokkal és a zsidó szervezetekkel való kapcsolatfelvételt. Ez gyökeres változást jelentett a húszas évekhez képest, amikor is a magyarországi zsidó vezetés visszautasította a nyugati zsidóság segítő kezét a numerus clausus törvény ellen.

A levéltári kutatások hiánya ellenére valószínű, hogy ez az éles változás nemcsak a szükséghelyzet hatására, hanem a magyar kormány sugallatára, talán egyenesen annak felszólítására következett be. Erre mutat a PIH Elöljáróság 1938. évi jelentésének 15. oldalán található szöveg: „A külföldi kapcsolatok megalapozása és kiépítése érdekében már a múlt év nyarán hozzájárulást kérünk és kaptunk a magyar kormánytól, hogy a tavaly júliusban egybeült eviani konferenciára megbízottainkat megfigyelőként kiküldhessük. Megbízottainkként Eppler Sándor főtítkárunk és Luncer Pál chevra alelnökünk vett részt az eviani konferencián.”

Ausztria náci Németország általi bekebelezése után (1938. március) az addig viszonylag rendezetten zajló kivándorlás meneküléssé változott. Ez a tragikus és kiszámíthatatlan állapot kihívást jelentett a nyugati országok számára, amire elsőként az Egyesült Államok próbált meg válaszolni.

A Genfi-tó partján fekvő francia Evian-les-Bains nyaralóhely látta vendégül 1938. július 6-a és 15-e között annak a harmincegy államnak a képviselőit, akik Theodor Roosevelt elnök kezdeményezésére a német és az osztrák zsidó menekültek sorsáról tárgyaltak.

A konferenciával szemben támasztott túlzott ményekre jellemző az *Egyenlőség* 1938. június 23-i cikke, amely szerint „néhány év alatt az Egyesült Államok területén egymillió zsidó emigráns fog otthont találni...”, továbbá, hogy „az angol kormány be fogja jelenteni, hogy melyik angol gyarmat és domínium területén telepíthető le nagyobb számú zsidó menekült”. A cikkíró szerint „a július 6-i eviani konferencia lehetővé fogja tenni, hogy Európából most már nagy tömegekben vándorolhassanak ki azok a zsidók, akiknek itt maradása lehetetlen lett.” (Fordulóponton az európai zsidókérdés. Az Egyesült Államok megnyitja kapuit az üldözött zsidóság előtt.) A valóság azonban nagy csalódást okozott, s egyben rávilágított a zsidóság gyengeségére, befolyásuk hiányára. A tárgyalások kevés eredményt hoztak a probléma nagyságához viszonyítva. Mivel a konferencia kormányzinten zajlott, a jelenlévő zsidó szervezeteknek mindössze véleménynyilvánítási joguk volt. Küldöttségenként öt-öt percet beszélhettek. Sajnos a különböző zsidó szervezetek nem hangolták össze beadványaikat, ezért hatékonyságuk további csorbát szenvedett. A résztvevő államok csak nagyon kevés zsidó befogadására voltak hajlandók, s

Kivándorlók figyelmébe!

Buenos-Airesbe keresnek 30—40 éves technikust egészségügyi fayence cikkek és fayence lapok gyártásához önálló gyártási vezetőnek. Németen kívül egy latin nyelven is beszélnie kell.

Karbinba keresnek szójabab olajfinomító vegyész specialistát, aki étolaj, festékolaj, zománcolaj transzferálásához ért. Orosz nyelv szükséges.

Manilába keresnek 25—35 év körüli banktisztviselőt, aki a leszámítási és pénzváltási ágban jártas. Angol, francia, spanyol és lehetőleg olasz nyelvet kell bírnia.

helyi tiltakozások tovább csökkentették a kilátásba helyezett keretszámokat. A konferencia egyik eredményként létrejött egy londoni székhelyű állandó bizottság (Intergovernmental Committee on Refugees), amely Lord Winterton elnöke alatt folytatta munkáját.

Meglepő, hogy Magyarország hivatalosan nem vett részt az eviani menekültügyi világkonferencián.⁷ Később meglepő a magyarországi zsidóság hivatalos távolmaradása. A részvétel ellentétben állt volna a magyarországi zsidó vezetőség hazafias elképzeléseivel: szemükben ez idegenektől kért segítségnek számított volna a magyar haza ellen. Az *Egyenlőség* ebben a szellemben írt a konferenciáról:

„Magyarországról nem esett szó az eviani konferencián, a magyar kormány nem képviseltette magát, a magyar zsidóság egyes jótékony szervezetei is csak megfigyelőket küldtek. Adja Isten, hogy a magyar zsidóságnak ne is legyen szüksége sem a londoni emigrációs központ, sem a délamerikai államok segítségére.”⁸

Gál Jenő ennél is hangsúlyosabban tett hitvallást magyarsága mellett: „... szögezzük le: mi magyarok nem vettünk részt benne. Jóleső meglepődéssel regisztráljuk, hogy a konferencián nem képviseltette magát Magyarország és nem kért helyet a tanácskozó asztalnál a magyar zsidóság. Ez a felfogásunk magyar lelkiségünkől fakad és szigorú következetességet jelent magatartásunkban...”.

Gál szerint a magyar alkotmány biztosítja, hogy a „zsidó hitűek mindenkiel egyenlő jogú magyarok”.⁹ Gál vagy nem tudta, vagy nem akarta tudni, hogy a konferencia csak a német és osztrák menekültekkel foglalkozott, és zsidókat „elvi okokból” nem hívott meg. Gál információival szemben Eppler Sándor, a PIH főtítkára minden feltűnést elkerülve Evianba utazott. Az *Egyenlőség* 1938. augusztus 11-i híre, amely valószínűleg a PIH sugallatára íródott,¹⁰ valószínűsíti, hogy Eppler Sándor, aki mint megfigyelő tartózkodott Evianban, nem csupán Stern küldötteként járt ott. A lap biztosította olvasóit:

A zsidó segélyszervezetekkel folytatott tárgyalásai után Eppler Sándor és Reiner Imre 1939. augusztusában Párizsba utazott az augusztus 22-én megnyitott JOINT világkongresszusra. Az augusztus 23-án aláírt Ribbentrop-Molotov paktum okozta háborús hangulat feloszlatta az összejövetelt, s a magyarországi zsidóság két képviselője hazasielt Budapestre.

1) Stern Samu (1874. január 5 - 1946) gazdálkodócsaládból származott. Az élelmiszeriparban és a banküzletekben sikeres pályát futott be. 1929-től a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, 1932-től az Országos Izraelita Iroda elnöke. 1944-ben a Zsidó Tanács vezetője lett.

2) Az első modern, nemzetközi, hitközségen kívüli zsidó szervezet, amelyet 1860-ban alapítottak Párizsban a zsidóság jogainak védelmére. Jogvédelmi és közművelődési funkciókat látott el a Balkánon, Észak-Afrikában és a Közel-Keleten.

3) C. A. Macartney: October Fifteenth. A History of Modern Hungary. Edinburgh, 1957, 117. old. Nathanel Katzburg: Hanhagat Hakehilot. In: Hanhagat Jehudé Hungaria Bezmán Ha-Soa. Jeruzsálem, 1976. 81-82. old. 4) Róbert Dezső: A kivándorlás. Egyenlőség, 1938. május 19, 8. old.

5) Tanácsadó és információ. Mi a helyzet Ciprus szigeten? Egyenlőség, 1938. június 2, 2. old.

6) Dr. Eppler Erzsébet, Eppler Sándor leánya, szóbeli közlése.

7) Lengyelországhoz és Romániához hasonlóan Magyarország is csak megfigyelőt küldött ki.

8) Döntés Evianban: Hányan vándorolhatnak ki és hová? Egyenlőség, 1938. július 14, 1. old.

9) Gál Jenő dr. Evian után. Egyenlőség, 1938. július 21, 3. old.

10) Erre utal a cikk bekezdő mondata: „Úgy értesülünk...” A Pesti Hitközség külföldi tárgyalásainak eredménye. Egyenlőség, 1938. augusztus 11, 4. old.

11) Stern Samu elnök újból átvette a Hitközség vezetését. Egyenlőség, 1938. május 27, 6. old.

12) Dr. Deutsch Adolf Avraham (1889-1953), a pozsonyi jesivában végzett, majd a bécsi egyetemen doktorált pszichológiából és pedagógiából. 1920-tól a Budapesti Autonóm Orthodox Hitközség tanintézményeinek igazgatója. Közügyekben élénk tevékenységet fejtett ki. Jól beszélt németül, nagy gyakorlattal forgott az összejöveteleken és a konferenciákon.

13) A Pesti Hitközség külföldi tárgyalásainak eredménye. Egyenlőség, 1938. augusztus 11, 4. old.

14) Dr. Eppler Erzsébet közlése.

15) L. Hans Habe: A küldetés. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1987.

16) Kertész Mihály: Evian, Páris, London. Eppler Sándor főtitkár a nyugat-európai zsidóság nagy munkájáról. Egyenlőség, 1938. szeptember 9, 7-8. old.

17) A hét eseménye. Egyenlőség, 1938. szeptember 15.

18) Eppler Sándor: A legnagyobb zsidó problémák. Kivándorlás. Egyenlőség. 1938. december 15, 6. old.

19) Újabb csapás. Egyenlőség, 1938. augusztus. 25, 1. old.

20) Stern Samu elnök: A magyar zsidósághoz! Egyenlőség, 1938. december 15, 1-3. old.

21) Stern, Napló. 228. old. Lévai Jenő szerint, Kahan-Frankl Samu (az Orthodox Központi Iroda elnöke) és Stern Samu közölte,

hogy Imrédy szerint „Egymás mellett megleletnek a magyarok és a zsidók, de egymással nem”. Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Budapest, Officina 1946, 42. old.

22) A hét eseménye. Egyenlőség, 1938. szeptember 15, 11. old. Stern Samu beszéde a Goldmark teremben.

23) Magyar Zsidók Lapja, 1939. június 1.

A PIH 1938. évi jelentésének 16. oldaláról: „Elnökünk és főtitkárunk nagyfontosságú párizsi és londoni útját ismételt tárgyalások előzték meg az iparügyi, földművelésügyi és pénzminiszter urakkal, valamint az értelmiségi munkanélküliek kormánybiztosával, mely tárgyalások során igyekeztünk úgy az ipari, mint a mezőgazdasági kiképzés, illetve átképzés előfeltételeit megteremteni. Értünk is el bizonyos eredményeket, amennyiben sikerült hozzájárulást nyernünk egyes ipari műhelyek nyitásához, kilátásba helyezték, hogy fiúgimnáziumunkban ipari tanfolyamot, leánygimnáziumunkban háztartási tanfolyamot létesíthetünk, nagyobb zsidó mezőgazdaságokban pedig mezőgazdasági képzést lehetővé tegyünk. természetesen hatalmas költségeket jelent a ki-, illetve átképzés megvalósítása is... a kivándorlást lehetővé tételére szükséges összegeket... ily horribilis költségek mozgósítása nemcsak a magyar zsidóság szempontjából, hanem az egész magyar államháztartás szempontjából nagy nehézségekkel jár.”

24) A HICEM a HIAS, az ICA és az Emigdirect szervezetek egyesülésével jött létre 1926-ban. (HIAS = Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society - Héber fedélnyújtó és bevándorlókat segélyező társaság, ICA = Jewish Colonization Association - Zsidó letelepedési társaság: 1891-ben létesítette Móric Hirsch báró. Emigdirect: 1921-ben Prágában létrejött szervezet a Szovjetunióból menekülő zsidók támogatására.

25) Dr. Eppler Erzsébetet, aki 1939. augusztusában párizsi egyetemi diáklány volt, Khuen-Héderváry meghívta Szent-István-napi fogadásra, ebédre. Ekkor mesélte neki, hogy látogatásakor apja csak szardíniát és keménytojást evett.

26) Eppler. ORT= Organization et Reconstruction de Travail. Báró Horace Günzburg hozta létre 1880-ban az orosz zsidóság „produktivizáció” - jára. 1921-ben világszervezetté alakult.

A PIH 1939. évi jelentésének 42. oldaláról: „A vallási és közoktatásügyi m. kir. miniszter 135239/1939. IX. ü. o. számú rendelete a következőképpen szól: 'Tekintettel a hitközség által felhozott indokokra, megengedem, hogy a pesti izr. hitközség fiúgimnáziumi tagozatában párhuzamosan és fokozatosan szervezendő ipari középiskolai tagozattal, leánygimnáziumát pedig a felső tagozat párhuzamos osztályainak fokozatos átszervezésével női ipari középiskolával egészítse ki. A két gimnázium e szervezeti változtatását az iskolafenntartó csupán a gimnáziumok tanulmányi és nevelési érdekeinek sérelme nélkül és az 1938. évi 13. t. c. rendelkezéseinek megfelelően hajtja végre.”

27) Az eredeti dokumentumot dr. Kapai Elek közölte tizenegy hónappal Evian után: Adalékok a magyar zsidóság történetéhez a második zsidótörvény után. MIOK Évkönyv 1971-72. Lord Winterton (eredeti nevén Edward Tunour, 1883-1962), Horsham konzervatív parlamenti képviselője 1904 és 1951 között. (Dictionary of National Biography).

28) Magyar Zsidók Lapja, 1903. június 30. Karsai alapján.